

ERNEST GELLNER

A nacionalizmus tipológiája*

Hasznos tipológiát úgy is szerkeszthetünk, hogy végiggondoljuk a modern társadalmat alkotó sarkalatos tényezők különböző kombinációit. Az első tényező, amelyet figyelembe kell vennünk deduktív modellünkben: a *hatalom*. Ez esetben nem érdemes eljátszogatnunk vagylagos vagy egyéb lehetőségekkel. Értelmetlen azt fontolgatnunk, hogy a mai világból hiányozhat – vagy felbomolhat benne – a központi hatalom. A modern társadalmak kivétel nélkül mind központosítottak abban az értelemben, hogy a rendfenntartás egyetlen intézmény vagy intézményrendszer feladata, és nem oszlik meg a társadalomban. A munkamegosztás bonyolultsága, a tevékenységi körök kiegészítő jellege és kölcsönös függésük egymástól, valamint a folyamatos mobilitás – a fenti tényezők együttese megakadályozza az állampolgárokat abban, hogy egyszerre legyenek bűnüldözők és bűnözők. Léteznek társadalmi formációk – a pásztortársadalmak –, ahol ez elképzelhető: a juhász egy személyben harcos is, sőt nemritkán a vének tanácsának tagja, bíró vagy regős a törzsében. Mintha mindenki saját személyében testesítené meg az egész kultúrát, vagy legalábbis csaknem az egészet, a készségek szóródása helyett. Az ilyen társadalmak látványosan ódzkodnak mindenfajta szakosodástól, legalábbis ami a férfiak világát illeti. Azt a néhány szakembert, akit ez a fajta társadalmi szerkezet megtűr, egyúttal meg is veti.

Bármi legyen is szokásban azonban a félnomád állattartók körében, a bonyolult, modern ipari társadalomban ennek már nincs létjogosultsága. Az ezt alkotó szakembereknek nincs idejük arra, hogy lakásukról

* Ernest Gellner: *Nations and Nationalism* (Oxford, Blackwell, 1983) 7. fejezete (A Typology of Nationalisms). 88–109. (Új kiadás: Oxford, Blackwell, 2006. A könyv magyar fordításának megjelenése az Atelier Könyvtár sorozatban várható.)

a hivatalba rohanva óvintézkedéseket tegyenek a rivális vállalat esetleges rajtaütése ellen, vagy éjszakai megtorló akciókban vegyenek részt. Talán csak csempészekről tudjuk az ilyesmit elképzelni, ők azonban mégsem váltak a modern vállalati alkalmazott mintapéldáivá. A maffia csak ott ügködhet sikeresen, ahol a törvénytelenység elharapózása megnehezíti az intézményes bűnüldözést. Nagy a valószínűsége, hogy több maffiózó kupálódik ki tisztes üzletemberré, mint fordítva. A modern ember voltaképpen nem sokat tud az erőszak alkalmazásáról vagy kivédéséről; nincs is benne gyakorlata. Alkalmanként persze kivételek is akadnak, például azok, akiknek együtt kell élniük a nagyvárosi bűnözéssel holmi omladozó nyomornegyedben. De ott van Libanon ellenpéldája is: ez a gazdaságilag rendkívül összetett állam eddig látványosan és meglepő rugalmassággal élte túl központi hatóságai felbomlását.

A viszonylag csekély számú kivétel ugyanakkor nem ássa alá alapfeltevésünket, hogy egy modern társadalomban a rendfenntartás nem mindenki közös dolga – mint a laza törzsi szerveződéseknel –, hanem csupán néhányaké. Egyszerűbben fogalmazva, mindig vannak olyanok, akik gyakorolják ezt a jogot, és olyanok, akik nem. Egyesek közelebb állnak a bűnüldöző szervek irányítói posztjaihoz, mint mások. Hasznos hát különbséget tennünk a hatalom birtokosai és a többség között, legyen mégoly elmosódott is ez az ellentét. Ez a megkülönböztetés kezünkbe adja egyszerűsített modellünk első elemét, amely a többi kombinációjával azután a nacionalizmus további alfajait is kijelöli.

A következő elem modellünkben az iskolarendszer vagy egy életképes modern magaskultúra hozzáférhetősége (vegyük őket most egy kalap alá). A két fogalom megint csak meglehetősen elmosódott, mindamellett hasznavehető. A készségek ama halmazát jelölik, amelyek birtokában valaki a legtöbb átlagos munkakört betöltheti egy modern társadalomban, s ami feljogosítja, hogy – mondjuk így – kedvére lubickoljon ebben a kulturális közegben. Inkább kisebbfajta csomag ez, mint akkurátus lista: egyetlen tétele sem teljesen nélkülözhetetlen tehát. Az írni-olvasni tudás kétségkívül sarkalatos pontja, bár alkalmanként talpraesett, dörzsölt alakok e nélkül is elboldogulnak a mai világban, s akár vagyonoikat is felhalmozhatnak. Ugyanez áll az elemi számtanra meg egy csipetnyi műszaki ismeretre, legfőképpen pedig egyfajta rugalmas, tetterre kész gondolkodásra, amelyre rendszerint a városi élet ösztönöz, a vidéki hagyományok ellenben akadályozzák. Nagyjában-egészében leszögezzük – és ez persze döntő gondolatmenetünk szempontjából –, hogy

a megfelelő készségekkel megáldott egyének vagy a jó helyzetben lévő kisközösségek maguktól is szert tehetnek e minimális csomagra, széles körű és hathatós elterjedése ugyanakkor hatékony és olajozottan működő, központosított iskolarendszert feltételez.

Az oktatás hozzáférhetőségét illetően – már a fenti értelemben – több lehetőség is elképzelhető. A hatalom esetében nincs keccs: az ipari társadalomban vagy részesül belőle valaki, vagy sem. Ez adja kezünkbe az alaphelyzetet, egy olyan társadalmi formációt, amelynek laza szövetében elkülönülnek egymástól a hatalom birtokosai és a többiek. Az iskoláztatáshoz való hozzáférés esetén nem ilyen élesek a különbségek. Fenti modellünkben tehát, melyet kétfelé oszt a hatalom, immár négy lehetőséggel számolhatunk. Meglehet, *kizárólag* a hatalom birtokosai részesülnek oktatásban, mivel befolyásukat arra használják, hogy biztosítsák maguknak ezt az előnyt. Másodjára lehetséges, hogy mind a hatalom birtokosai, mind a többiek tanulhatnak. A harmadik eshetőség, hogy csupán a többség (vagy egy része) vehet részt az oktatásban, a hatalom birtokosai viszont nem (nem is olyan képtelen és hihetetlen helyzet, mint első pillantásra hinnénk). Az utolsó lehetőség, hogy – amint néha előfordul – egyik fél sem részesül az iskolarendszer előnyeiből, egyszerűbben fogalmazva, mind a hatalom birtokosai, mind pedig azok, akik felett hatalmukat gyakorolják, egytől egyig faragatlan tuskók, akik Karl Marx kifejezésével élve belesüppedtek a vidéki élet posványába. Az utóbbi tökéletesen elképzelhető, valós helyzet, amelyre számos példát találunk a történelemben, sőt korunkban sem teljesen ismeretlen.

Az előfeltevéseinkből kibontakozó – vagy inkább általuk létrehozott – négy lehetőség (mindegyikben két mellékalternatíva, lásd az 1. ábrát – magyarázattal a későbbiekben szolgálunk) megfellelthető valós történelmi helyzeteknek. Amikor a hatalmat birtoklók kategóriája többé-kevésbé lefedi azokat, akik számára elérhető az új élethez szükséges képzés, akkor valami hasonlót láthatunk, mint a korai ipari társadalomban. A hatalommal nem bíró új bevándorlók, akik most érkeztek vidékről, politikai jogaiktól megfosztva és kulturálisan elidegenedve tehetetlenül néznek szembe egy olyan helyzettel, amelyet nem értenek, és nincs rá semmiféle befolyásuk. Ők a klasszikus korai proletariátus, ahogy Marx és Engels is leírta (de a két szerző tévesen alkalmazza ugyanezt a leírást az ipari társadalom későbbi szakaszaira), s ez reprodukálódik igen gyakran a külvárosi nyomornegyedekben, melyek az iparosodási hullám miatt züllöttek le.

A második lehetőség ezzel szemben a kései ipari társadalomra jellemző, annak tényleges megjelenési formájában (nem pedig amilyennek tévesen megjövendölték). Eszerint a hatalom gyakorlásában jelentős különbségek maradtak fent, miközben a kulturális, iskolázottsági és életmódbeli eltérések rendkívüli mértékben csökkentek. A társadalmi átmenetek alig észrevehetőek és folytonosak; eltűntek a szélsőségek meg az ugrásszerű rétegződés. Csökkentek a társadalmi távolságok, egybe mosódtak az életmódok, s a tanuláshoz – egy új világ kapujához – való hozzáférés gyakorlatilag mindenki előtt nyitva áll. Ha nincs is tökéletes egyenlőség, ez a formáció nem gátolja különösebben azokat, akiket hajt a tudásvágy. (Mindössze az entrópia-rezisztens tulajdonságok hordozói ütköznek komolyabb akadályokba.)

A harmadik, látszólag paradox változatban a hatalom gyakorlóit hátrányos helyzetbe kerülnek az új készségek elsajátításakor. Nos, ilyen is létezik, volt már rá példa a nap alatt. A hagyományos agrártársadalmak uralkodó rétegeit nemritkán csak a háborúskodás, basáskodás, erőszak, a földek birtoklása, a fényűző, kicsapongó életforma és a pazarlás érdekli, megvetik ezzel szemben a rendszeret, a takarékosagot és a célratörést, a kalmárszellemet, a leleményességet és a szívós kitartást, az előrelátást és a könyvből szerzett tudást. (Hogy azután mindennek ellenére miért jön divatba és válik uralkodóvá mégis e tulajdonságok némelyike a felül lévő soraiban, az végső soron minden idők legismertebb szociológiai művének a tárgya. Weber összegzése ez a kapitalista szellemiség kialakulásáról.) A továbbiakban ezért a fenti jegyek már csak a többé-kevésbé lenézett városi rétegeket, kereskedőket és tudásra szakosodott csoportokat jellemzik. Uraik talán megtűrik, időről időre azonban üldözni is kezdik őket. Eddig rendjén is volna, hisz a hagyományos társadalomszerkezetben a helyzet bizonyos mértékű állandóságra tesz szert. A személyek cserélődhetnek, a struktúra ugyanaz marad. A dolgos-szorgos vagyongyűjtők rendszerint nem válthatják le a henye, látványosan pazarló kiváltságosokat, mivel az utóbbiak módszeresen megkopasztják őket, mi több, időről időre vérfürdőt is rendeznek közöttük. (Indiában azok, akik némi többletjövdelemre tettek szert, minden vagyonukat a templomoknak adományozták, remélve, hogy így talán kevésbé zsigerelik ki őket.)

Ámde az iparosodással és a piaci viszonyok általánossá válásával, újfajta haditechnika és termelési módszerek elterjedésével, a gyarmatosítással stb. a rend egykor szilárdnak hitt alapjai is mindörökre meglazulnak. Ebben az új, bizonytalan és forrongó világban a lenézett városi kereskedőréte-

gek értékrendje, világképe és életvitele nagy előnyt jelent, mivel könnyű hozzáférést biztosít a hatalom és jólét erőforrásaihoz. Mostantól hatékonyságukat veszítik és megszűnnek a kisajátítás régi, kompenzatorikus mechanizmusai.¹ A jószágigazgatói nyilvántartás fontosabb lesz a karnál. A rögeszmés kardcsörtetéssel immár senki nem megy sokra.

A régi uralkodó osztály természetesen megérzi, hogy máshonnan fúj a szél, és jó útra tér. Ez történt Poroszországban és Japánban. Csakhogy lélektanilag egyáltalán nem könnyű gyorsan lépést váltani, már ha egyáltalán megpróbálják az érintettek, s néha bizony el is késnek. Az eredmény az általam megelölegezett helyzet: mostantól az *alul lévők* – vagy legalábbis néhányuk – határozott előnybe kerülnek az újfajta készségek elsajátításában, és az új oktatáshoz, új készségekhez is könnyebben hozzáférnek.

Ott van végül a negyedik forгатókönyv, mely szerint sem a felül, sem az alul lévők nem tudják elsajátítani a lényeges készségeket. Ez a megszokott helyzet minden stagnáló agrártársadalomban, melyet érintetlenül hagyott az iparosodás, s amelyben mind a felül, mind pedig az alul lévők közös posványban dagonyáznak. Hivalkodás, babonáság, a rítusok rabsága, alkoholizmus vagy egyéb devianciák – ezer helyi változata lehet ennek a pokolnak, amelyből senki sem ismeri a kivezető utat, vagy ha igen, rest elindulni rajta.

Láttuk tehát: azzal, hogy az egyenlőtlen hatalmi viszonyokat – mikor nem azok? – az oktatáshoz való hozzáférés különböző lehetőségeivel párosítottuk, négy elképzelhető változatot kaptunk, úgymint: egyenlő hozzáférés; a hozzáférés együttes hiánya; a hozzáférés a hatalom birtokosainak kezében van; illetve kicsúszott a kezükből. Eleddig azonban nem vettük figyelembe azt a szempontot, amely lényegbevágó nacionalizmus-értelmezésünkben: a kultúra önazonosságának avagy többféleségének kérdését.

¹ Albert O. Hirschman: *The Passions and the Interests*. Princeton, 1977. Könnyen meglehet persze, hogy ez az individualista, mozgékony szellemiség – egy országban legalábbis – megelőzte az iparosodást: lásd Alan Macfarlane: *The Origins of English Individualism*. Oxford, 1978. (Magyarul: Macfarlane, Alan: *Az angol individualizmus eredete. A család, a tulajdon és a társadalmi átmenet*. Budapest, Századvég – Hajnal István Kör, 1993.) Mindez nem mond ellent alaptételünknek, ugyanakkor talán megérteti, miért jelentkezett olyan korán Angliában a nacionalista érzés. Akit érdekel, miként egyeztethető össze elméletem a társadalomtudományokkal általában, annak a következő munkát ajánlom: John A. Hall: *Diagnoses of Our Time*. London, 1981.

Nem szorul különösebb magyarázatra, hogy a „kultúra” szót ezúttal antropológiai és nem normatív értelemben használom: vagyis az adott közösség jellegzetes szokásainak és kommunikációs viszonyainak a megjelölésére. E helyütt eltekintek a „kultúra” másik értelmezésétől, s nem kezelem „*Kultur*”-ként – magaskultúráként avagy nagy hagyományként. Az utóbbi fogalom már olyan szokásrendet és kommunikációs viszonyokat jelöl, melyet használója magasabb rendűnek, értékteremtőnek állít be, sajnos azonban a való életben nemritkán alatta marad a várakozásoknak. Szabályrendszerét ilyenkor rendszerint a társadalom tiszteletben álló, mérvadó szaktekintélyei szentesítik. A „kultúra” e megszorítások nélkül: az antropológiai értelemben vett kultúra fogalma, amelyhez nem kötődnek értékek; ezzel szemben a *Kultur* mindig a magaskultúrát jelöli. A két kultúra-meghatározás közti kapcsolat természetesen kulcsfontosságú fejtegetéseink szempontjából. Az (érték-hordozó) magaskultúrák, nagy hagyományok, melyek minket a leginkább érdekelnek, természetesen írásbeliségen alapulnak. Ezért elsajátításuk a fenti gondolatmenet szerint egyet jelent az oktatáshoz való hozzáféréssel. A „kultúrához való hozzáférést” én azonban ezúttal antropológiai értelemben használtam, amelyből az lesz kirekesztve, aki egy *másfajta* kultúrához tartozik, és nem az, aki nem tanulhat. Erre a talán körülményeskedőnek mondható fogalmi tisztázásra mindenképpen szükségünk van, ha el kívánjuk kerülni a további félreértéseket.

Az idő előtti bonyodalmak elkerülése érdekében a kultúrák többféleségét a lehető legegyszerűbb formában mutatom be. Azokat a közgazdászokat utánozva, akik néha egy-két árucikk elemzésére szorítkoznak, tegyük fel, hogy hipotetikus társadalmunk vagy monokulturális (mindenki ugyanabból az antropológiai értelemben vett kultúrából részesül), vagy – legyen ez a másik lehetőség – két kultúra él egymás oldalán, az alul és a felül lévőké. A valóságban természetesen három–négy-fajta kultúra is egymás mellé kerül, ez azonban nem befolyásolja komolyabban okfejtésünket.

E további vagylagos szembenállás – kulturális egység/kulturális kettség – hozzáadása négyféle ágazó modellünkhöz rögvest nyolcféle lehetőséggel szembesít bennünket (lásd az 1. ábrát). Vegyük észre mindenekelőtt, hogy az 1., 3., 5. és 7. sor azoknak a helyzeteknek felel meg, ahol a hatalmi vagy iskoláztatási egyenlőtlenségek ellenére a nacionalizmusnak nincs keresnivalója a kulturális differenciálódás hiánya miatt (legalábbis ez következik előfeltevésünkből). Egyéb konfliktusok persze elvben előfor-

dulhatnak, s érdekes kérdés, valóban így lesz-e. A tapasztalat azt látszik igazolni, hogy a korai iparosodás társadalmi rétegei (a későbbi folytonosabb, enyhébb rétegződésről nem is szólva) kizárólag akkor vezetnek állandósult és egyre inkább elmérgesedő viszályokhoz, ha a kulturális differenciálódás gyúanyagot szolgáltat ehhez. Ez az a jelszó, amellyel a szembenálló felek azonosítják önmagukat és az ellenséget. Tény és való, kiadós, osztály alapú csetepatékhoz vezetett, mondjuk, az 1848-as konfliktushoz. Tocqueville, akinek mindez nem tetszett, ugyanolyan világosan átlátta a helyzetet, mint Marx, aki viszont örült neki. Az ellentétek azonban nem mélyültek tovább, és nem váltak kezelhetetlenné.

1. ábra. Nacionalizmust szító és akadályozó történelmi helyzetek

	P	~P	
	E	~E	
1.	A	A	korai iparosodás etnikai katalizátorok nélkül
2.	A	B	„Habsburg” (valamint dél- és kelet-európai) nacionalizmus
	E	E	
3.	A	A	érett, homogén ipari társadalom
4.	A	B	nyugati típusú, klasszikus liberális nacionalizmus
	~E	E	
5.	A	A	dekabrista felkelés, nem nacionalizmus
6.	A	B	diaszpóranacionalizmus
	~E	~E	
7.	A	A	a nacionalizmus korát megelőző atipikus helyzet
8.	A	B	a nacionalizmus korát megelőző tipikus helyzet

Jelmagyarázat:

~ valaminek a hiánya vagy tagadása

P hatalom

E hozzáférés az iskoláztatás korszerű formáihoz

A és B egyes kultúrák. Mindegyik számozott sor egy lehetséges helyzetet jelöl. A és B együtt két kultúra együttélésére utal ugyanazon a területen; A és A együtt a kulturális homogenizálódás esete. Amennyiben az A vagy B betű az E és/vagy P alatt áll, akkor a szóban forgó kulturális csoport hozzáfér az iskoláztatáshoz vagy a hatalomhoz; ellenben ha ~E vagy ~P alá kerülnek, mindezekből ki vannak zárva. A csoportok helyzetét a legközelebbi fölöttük álló E-ről és P-ről olvashatjuk le.

A marxizmus ugyanakkor előszeretettel gondol úgy az etnikai ösztetűzésekre, mint burkolt osztályharcra, s hisz abban, hogy az emberiségnek valamiként hasznára válik, ha letépi a maszkot, mert így – a nacionalista előítéletektől és szemellenzőtől megszabadulva – végre mindenki tisztán lát majd. Ez a remény félreérti mind a maszk, mind pedig a mögötte meghúzódó valóság természetét. „Az antiszemitizmus az ostobák szocializmusa” – hangzott el valaha a jelszó, bár sehol sem lehetett hallani a Slánský-per napjaiban vagy az 1968-as lengyel tisztogatás idején, azaz olyan alkalmakkor, mikor a szocialista rezsimek kimutatták a foguk fehérjét. A munkásoknak – szerintük legalábbis – nincs hazájuk, s nincs olyan népi kultúrájuk, amely elválasztaná őket a többi prolitól (főképp a bevándorlóktól), ráadásul a bőrüknek sincs színe. Sajnos azonban maguk a munkások nem süketek és vakok, és nem hisznek el mindent, amit megpróbálnak beadni nekik. A faji jelszavak valójában akkor lépnek be nacionalizmusként a politikai életbe, amikor a gazdaság kulturális homogenizálódást, folytonosságot (de nem osztálynélküliséget) kíván meg, s amikor ezért a kultúrához fűződő osztálykülönbségek kárhoytatandók lesznek; az etnikailag észrevétlen, fokozatos osztálykülönbségeket ellenben megtűrik.

Az 1. sor a korai iparosodás klasszikus esete, amikor mind a hatalom, mind pedig az iskolarendszer kevesek kezében koncentrálódik, ugyanakkor a jogfosztottak kulturálisan nem különböznek a kiváltságosoktól. Ebből adódik, hogy végül semmi különös – vagy legalábbis semmi súlyosan felforgató – esemény nem történik. Nem következik be a marxizmus által megjövendölt nagy világrengés sem. A 3. sor a kései ipari társadalomnak felel meg, melyet az iskoláztatáshoz való tömeges hozzáférés és ezzel *párhuzamosan* a kulturális különbségek hiánya jelleméz. Ez esetben még kevésbé kell számítanunk konfliktusokra, mint az 1. sornál. Ugyanakkor felmerül az a bonyolult és nehéz kérdés, vajon a fejlett ipari társadalom mint olyan létrehozhat-e valaha is olyan közös kultúrát, amely átível a mostanra lényegtelenné vált nyelvi különbségek fölött. Mikor az emberek többé-kevésbé ugyanazokban a fogalmakban gondolkoznak, valószínűleg nem számít, milyen szavakkal fejezik ki gondukat – vélhetnénk. Ha ez így van, akkor a 3. sor az emberiség közös jövőjét vetíti előre – már amennyiben eljön az ipari világ teljessé válása. Erre a kérdésre később még visszatérek. Az 5. sorban megint csak nem számolhatunk *nacionalista* törekvésekkel és konfliktusokkal. Példánkban egy politikai szempontból gyenge embercsoport gazdagságilag vagy isko-

láztatását tekintve előnyös helyzetbe kerül. Mivel azonban nem különül el a többségtől, s – akár a közmondásos maoista gerilla – észrevétlenül elvegyül a tömegben, nem ébreszt ellenséges érzelmeket.

A 7. és 8. sor egészen más okból mentesül a nacionalista problematikától: ezúttal ugyanis nem merül fel az új magaskultúrához való hozzáférés kérdése, márpedig ez az előfeltétele, hogy az állampolgárok az új életforma áldásait megismerjék, és részesüljenek belőlük. Ha senki sem részese a magaskultúrának, értelemszerűen senki sem húzhat magasabb hasznot belőle, mint mások. Ez a szempont természetesen elméletem kulcsa: a nacionalizmus arról szól, hogy valakik belépnek egy írásos magaskultúrába, részt vesznek benne és azonosulnak vele. E magaskultúra együtt él a politikai rendszerrel, s az egész népesség a haszonélvezője. Nem is lehet másképp, ha a kultúra lépést kíván tartani a munkamegosztás és termelés ama módjával, mely a társadalom alapját alkotja. Esetünkben (7. és 8. sor) hiányzik tehát ez a fajta magaskultúra, legalábbis semmi jelét nem látjuk, hogy a kultúra a társadalom egészét felölelné, miközben hatékony gazdasági működésének is előfeltételévé válna. A 7. sort kétszeresen is kizárhatjuk a nacionalizmus kérdésköréből: egyrészt a fenti okokból, másrészt pedig, mert híján van az olyan kulturális differenciálódásnak, amely egyéb gondjait is – legyenek azok bármifélek – felhangosítaná. A 8. sor inkább jellemző a bonyolultabb agrártársadalmakra, mint a 7-es: az uralkodó osztályt ez esetben meghatározza jellegzetes kultúrája, amely egyfajta rangjelzésként szolgál, így zárva ki minden kétértelműséget és feszültséget. A 7. sor kulturális folytonossága nem jellemző az agrárius világra.

Érdeemes elgondolkoznunk, miben különbözik még a tipológiám által sugallt kép a marxista szemlélettől. Beszéltem már arról, hogy modellem a marxizmustól homlokegyenest eltérő módon feltételezi a függőleges irányú konfliktusokat a különböző vízszintes rétegek között. Kizárólag ott számol velük, ahol szembeszökővé válnak az „etnikai” (kulturális vagy egyéb) különbségek, hangsúlyozva és súlyosbítva a hatalmi viszonyok és az iskoláztatási helyzet egyenlőtlenségét, kiváltképpen pedig ott, ahol a szabad munkaerő-áramlás akadályba ütközik a társadalmi szerveződés laza szövődékében.² Ugyancsak előbb-utóbb (de inkább előbb) bekövetkező konfliktust jelez az iparosodás kísérőjelenségeként (azzal

² A társadalom lényegi hasadását szemlátomást egy olyan szerző is észrevette, aki egyébként marxistának vallja magát. Lásd Tom Nairn: *The Break-up of Britain*. London, 1977.

a megkötéssel, hogy etnikai/kulturális differenciálódás híján veszedelmes, robbanásszerű konfliktusoktól egyáltalán nem kell tartanunk). Legjobb azonban, ha e jóslatokat nem elszigetelten szemléljük, hanem okfejtésünk következményeiként vesszük számításba.

E ponton legalább két szempontból különbséget tehetünk a kétféle szemléletmód között. Az egyiket kedvtelve emlegetik és boncolgatják a marxizmus kritikusai. Arról szól ez, mit gondolnak a marxisták az iparosodás – saját szóhasználatukkal élve, a „kapitalizmus” – által előidézett társadalmi rétegeződésről. Modellemből következik, hogy a korai iparosodás éles szembenállásokat szül, elválasztva egymástól a társadalmi rétegeket, e hatásokat azonban később enyhíti a társadalmi mobilitás, a társadalmi távolságok csökkenése és az életformák egybemosódása. Nem tagadom, hogy továbbra is jelentősek a tulajdonviszonyok eltérései, ezzel együtt azonban feltételezem, hogy mindennek a tényleges társadalmi hatásai – mind a burkoltak, mind a szembeszökők – egyre inkább veszítenek jelentőségükből.

Ennél is fontosabb azonban, milyen a polarizáció az ipari társadalomban. Modellemet az különbözteti meg a marxizmustól, hogy még csak meg sem említi a tőke birtoklását vagy mozgását. Olyan alapelemekkel dolgoztam, mint a kulturális önazonosság, továbbá a hatalomhoz és iskoláztatáshoz való hozzáférés; a fentiek alapján különböztettem meg nyolcféle lehetséges helyzetet. A tőkét, a tulajdonlást és a vagyont egyszerűen nem vettem figyelembe, méghozzá szándékosan. Ezeket a valaha nagyra tartott tényezőket újjal cseréltem fel, az iskoláztatáshoz való hozzáférés szempontjával, amin – mint kifejtettem – azt értem, hogy bizonyos készségcsomag elsajátítása lehetővé teszi az állampolgár számára, hogy jó teljesítményt nyújtson az ipari munkamegosztás fentiekben meghatározott, általános feltételei között. Véleményem szerint ez a fajta megközelítés tökéletesen megállja a helyét. Mindehhez egyfajta *laissez faire*-szemlélet is társul, már ami a gazdaság működését illeti. Nincstelen, kisémmizett embercsoportok (például a külföldi munkavállalásra leszerződött kulik) meglepően jól boldogulnak egy új, nyitottabb világban; ezzel szemben hiába segítik jótét lelkek tőkével a működőképtelen gazdasági viszonyokat, ez általában semmi jóra nem vezet. A jelek szerint a tőke – akárcsak a kapitalizmus – túlértékelt fogalom.

A nacionalista tapasztalat fajtái

Modellemhez kizárólag három tényezőt vettem alapul, mivel ezek számítanak igazán: a hatalmat, az iskoláztatást és a közös kultúrát (persze a fent jelzett értelemben). A modellből nyolc lehetséges helyzet következik, s ezek közül öt kizárja a nacionalizmust. Négy a kulturális differenciálódás hiánya miatt, kettőnél pedig fel se merül a központilag fenntartott magaskultúrához való hozzáférés kérdése (az egyik eset értelemszerűen mindkét halmazba beletartozik). Végeredményül a nacionalizmus három lehetséges változatát kapjuk.

A 2. sor a nacionalizmus Habsburgokra jellemző (továbbá dél- és kelet-európai), klasszikus válfajait írja le. A hatalmon lévők ekkor a központi magaskultúrának is kiváltságos haszonélvezői, lényegében véve birtokosai. Az övék tehát ama készségek teljes csomagja, amelyekkel boldogulni lehet egy megváltozott világban. A hatalomból kizártak a tanulás lehetőségétől is meg vannak fosztva. Ők vagy egyes közösségeik olyan közös népi kultúrán osztoznak, amely tetemes erőfeszítéssel, továbbá szabványosított és kitartó propagandával rivális magaskultúrává formálható, függetlenül attól, hogy az utóbbit megtámogatja-e egy olyan valódi vagy kitalált történeti-politikai formáció, amely állítólag valaha ugyane kultúra vagy annak egyik változata köré épült. Szó mi szó, a kérdéses etnikai csoport vezető értelmisége és ébresztői beleadnak apait–anyait a szent cél érdekében, végül ha a helyzet megérett rá, e csoport saját államot alapít, amely óvjavédi és ápolja az újszülött – vagy éppen újjászületett – kultúrát.

Mondanom sem kell, mekkora hasznot húzhatnak egy ilyen helyzetből a már emlegetett kultúraébresztgetők, végül pedig talán a kultúra többi hordozója is. Ugyanakkor nehéz eldöntenünk, nem jártak volna-e ugyanolyan jól a beolvadással is. Azok a néma tömegek, amelyek történetesen az új állam területén élnek, ám nem kultúrahordozók, a következő lehetőségekkel számolhatnak: beolvadnak, irredenta követelésekkel lépnek fel, kivándorolnak, felvállalják a kisebbségek kellemetlen helyzetét, vagy akár szembenéznek a fizikai megsemmisülés kockázatával. Ez a modell a világ más pontjain is beteljesedett, bár az „afrikai típus” jelentős módosulásokkal (ez utóbbi nem korlátozódik a fekete kontinensre). Akkor számolhatunk vele, amikor a népi kultúrák nem elég erőteljesek ahhoz, hogy az új állam magaskultúrájává váljanak, vagy mert többen vannak a kelletténél, vagy mert féltékenyek egymásra, esetleg más okból.

Minderről már ejtettünk szót az álhypotetikus Ruritánia kapcsán [utalás a fordítás alapját képező kötet 5. fejezetére]. Am okfejtésem ama pontján engem elsősorban az érdekelt, miként tehetünk különbséget a ruritán (tehát a 2. sornak megfelelő) típus és a fejlett ipari társadalmak sajátos gondja között, melyekben felszaporodnak a mobilitás és entrópia ellen ható tulajdonságok. Az egyik esetben a kommunikációs nehézségek fékeznek a mobilitást, a másikban a kulturális azonosulás nehézségei, vagy ha úgy tetszik, az egyenlőtlenséggel való gyors azonosulás képessége, ami csak a rosszat keresi és találja meg a kitaszítottakban.

Igen, rendkívül súlyos probléma, amikor az lesz a mobilitás gátja, hogy bizonyos sajátságok tartósan felszaporodnak a kirekesztett rétegekben. Különösen a fejlett ipari társadalmakat érinti, s fontos is elhatárolnunk ezt az esetet. Másfelől nem ugyanarról van szó, mint ami jelenleg minket foglalkoztat, jelesen nem a 2. és 4. sor különbségéről. A 4.-ben jelölt helyzet szintén érdekes: egyeseknek van hatalmuk, másoknak nincs. Ez az eltérés egybehangzik a kulturális különbségekkel, s le is írható velük. Ugyanakkor ami az iskoláztatáshoz való hozzáférést illeti, *nincs* számottevő különbség a kérdéses populációk között. Mi történt tehát?

A történelmi valóság, amelyhez modellem e ponton kötődik, a 19. századi Olaszország és Németország egyesülésre törekvő nacionalizmusa. Az olaszokon zömmel külföldiek uralkodtak, s ezért politikailag jogfosztottnak minősültek. A németek többsége törpeállamokban élt. Ezek jobbára gyengék és kicsik voltak – legalábbis az európai nagyhatalmak mércéjével mérve – ahhoz, hogy politikai támogatást adhassanak a német kultúrának, mint korszerű és egységes médiumnak. (Tovább szaporítva a paradoxonokat: Ausztria mint soknemzetiségű nagyhatalom szintén valami hasonlóra törekedett, ennek azonban egyes alattvalók a legkevésbé sem örültek.)

Az olasz és német kultúra politikai védelme ezért szembeszökően (és az érintettek számára megalázóan) erőteljesebb volt annál, amelyben, mondjuk, a francia vagy az angol részesült. Ami azonban az iskoláztatáshoz való hozzáférést illeti, azok számára, akiknek anyanyelve volt egyik vagy másik nyelvjárás, a két nagy kultúra által biztosított létesítmények és szolgáltatások semmiben sem maradtak el az előbbiektől. Mind az olasz, mind a német irodalmi nyelvnek számított ebben az időben, a nyelvhelyesség hatékonyan központosított és szabványosított ismerveivel; virágzó szépirodalommal; bőséges szakszókincssel; kiterjedt közoktatási hálózattal és felsőoktatással. Kulturális alsórendűségről tehát aligha lehetett

volna beszélni. Az írni-olvasni tudók számaránya, valamint az oktatás színvonala nem volt lényegesen alacsonyabb – már ha alacsonyabb volt egyáltalán – a németeknél, mint a franciák körében, ahogyan az olaszok sem maradtak alul számottevően az uralmon lévő osztrákokkal szemben. A német kultúra a franciával összevetve, vagy az olasz a német ajkú osztrákokéhoz mérten nem volt hátrányos helyzetben, ahogy e kultúrák hordozóit sem zárták ki a modern világ jótéteményeiből. Mindössze némi hatalmi egyenlőtlenségen és a politikai felépítmény hiányán kellett javítani e kultúrák (és gazdaságok) esetében, melyek velük azonosulós és a fenntartásuk mellett elkötelezett intézményeket igényeltek. A Risorgimento és Németország egyesítése kiköszörülte a csorbát.

Van azonban különbség az egységesülésre törő nacionalizmus – amely ereje teljében lévő magaskultúrát támogat, olyannyira hogy ez utóbbi mindössze némi politikai tetőföldozást igényel – és a nacionalizmus vegyített, a Habsburg Birodalomban, valamint Dél- és Kelet-Európában megszülető válfajai között. Ezt a különbséget taglalja lenyűgöző, mondhatni megrendítő esszéjében az azóta elhunyt John Plamenatz professzor. Írása akár a következő címet is viselhetné: „Egy montenegrói bús elmélkedései Oxfordban”.³ A professzor a nacionalizmus nyugati és keleti változatát különböztette meg. Az általa nyugatinak nevezett típus a Risorgimentónak, azaz a nemzeti egységesülést célul kitűző fajtának felel meg, amely jellemző módon a 19. században jelentkezett, a liberális eszmékkel szoros szövetségben. Ezzel szemben a keleti nacionalizmus a szerző által ismert, hazájában is dívó, balkáni változat (noha nem vesztegetett rá sok szót). Nem kétséges, hogy Plamenatz a nyugati típusú nacionalizmust viszonylag jóindulatúak és civilizáltak látták, ezzel szemben a keletit sorsszerűen visszataszítónak. (Érdekes kérdés, vajon mit szolt volna Plamenatz a valaha jóindulatú, mérsékelt és többé-kevésbé szabadelvű nyugati nacionalizmus 20. századi elfajulásához; vajon véletlenszerűnek és elkerülhetőnek ítélte volna ezeket az elhajlásokat, avagy sem.)

Esszéjének belső logikája kristálytiszt. A viszonylag jóindulatú nyugati nacionalizmusok fejlett magaskultúrákért szálltak síkra. Emezek mérvadóan központosítottak voltak, s jól körülírt népi kultúra állt a hátuk mögött. Mindössze a politikai helyzeten kellett kissé javítani

³ John Plamenatz: Two Types of Nationalism. In: E. Kamenka (szerk.): *Nationalism, The Nature and Evolution of an Idea*. London, 1973. (Magyarul: Plamenatz, John: A nacionalizmus két típusa. In: Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmények a politikában: a nacionalizmus*. Pécs, Tanulmány Kiadó, 1995. 52–67.)

meg a nemzetközi határokat kiigazítani, s e kultúrák hordozói máris ugyanabban a védelemben részesültek, mint versenytársaik. Mindehhez szükség volt persze pár csatára meg tömérdek és hosszadalmas diplomáciai huzavonára, mégis elmondhatjuk, hogy nem kellett túl sok tojást feltrögni a történelmi főzőcskében ehhez az omletthez, talán nem is többet, mint amit az általános politikai helyzet és az idők szava megkövetelt.

Vegyük ezzel szemben szemügyre a Plamenatz által keletinek nevezett nacionalizmust. Győzelemre juttatása természetesen legalább annyi csihipuhit és diplomáciai tárgyalást igényelt, mint Nyugaton. Ám ez még nem minden. Ez a fajta keleti nacionalizmus nem egy létező, pontosan körülírt és jóváhagyott magaskultúráért kardoskodott, amely kitartó irodalmi tevékenységével már a kora reneszánsz vagy a reformáció óta kijelölte a maga területét, s nyelvileg mintegy meg is hódította azt. Távolról sem. Olyan magaskultúráért harcolt, amely még ki sem kristályosodott kellőképpen, amely csupán pályázott erre a címre, amely születőben volt. Magán a birtokolni kívánt területen – melyért keményen meg kellett küzdenie vetélytársaival – tömérdek nyelvjárás volt honos zűrzavaros összevisszaságban, kétes történelmi vagy nyelvtörténeti összefonódásokkal. Az itt élő népcsoportok csak most kezdték azonosítani magukat a születő nemzeti magaskultúrákkal. A modern világ természetesen megkövetelte, hogy elkötelezzék magukat egyik vagy másik mellett. Ám amíg ezt nem tették meg, híján voltak a németek és olaszok világosan körvonalazott kulturális alapjainak.

Kelet-Európa népeit még béklyóban tartotta a sokféle kusza rokoni, területi és vallási kötelék. Ahhoz, hogy engedelmessé legyenek a nacionalizmus hívó szavának, többre volt szükség pár ütközetnél és némi diplomáciánál. A folyamat erőteljes kulturális beavatkozást követelt meg. Sok esetben népességcserék, népek elűzése, többé-kevésbé erőszakos beolvasztások, népirtások kísérték, hogy létrejöhessen állam és kultúra olyan szoros kapcsolata, amely a nacionalizmus lényege. Mindez csak következmény volt, nem pedig a nacionalisták embertelenségének bizonyítéka (ők valószínűleg sem jobbak, sem rosszabbak nem voltak másoknál). Így kívánta a helyzet logikája.

Amennyiben a nacionalizmus hívó szavának engedelmessé legyenek Keleten, a dolog többé-kevésbé úgy zajlik, ahogyan azt Plamenatz megmondta. Márpedig a modern társadalomnak – ha tetszik, ha nem – elég kell tennie a nacionalista eszmék felszólításának, mindez az új típusú munkamegosztás folyamánya. Az iparosodással járó jólét csillapíthatat-

lan éhséget teremt, ha egyszer már belekóstolt valaki, s ha a korábbi társadalmi rend amúgy is felbomlott. Innen már csak egyfelé vezet tovább az út. Némi szerencsével, megértéssel és elszánással az ár csökkenthető valamelyest, a fizetést azonban nem lehet megúszni.

A diaszpóranacionalizmus

Az 1. ábra 2. és 4. sora többé-kevésbé megfelel Plamenatz nyugati és keleti nacionalizmusának. Modellem ezenfelül további előnyökkel dicsekedhet. Elsősorban azzal, hogy a fenti ellentétet nem történelmi kötöttségeiben, hanem általános összefüggéseiben tárgyalja, bizonyos, a modellbe táplált alapvető és elemi szempontok alapján. Azok számára, akik – hozzám hasonlóan – hisznek a modellépítésben, ez az előny mindenképpen megéri a próbálkozást.

További előnyt jelent, hogy ez a „konstruktív” megközelítés kezünkbe adja a nacionalizmus harmadik változatát, melyről Plamenatz mit sem tud, létjogosultságát azonban meggyőzően igazolják ugyanazon elemek, melyek másfajta kombinációi az ő két esetéhez vezetnek. Ezt a harmadik típust diaszpóranacionalizmusnak nevezem. Jelentőségét történelmi tények támasztják alá.

A hagyományos agrártársadalmak – mint kifejtettem – mindenekelőtt arra használják a kultúrát és az etnikai hovatartozást, hogy a segítségükkel hangsúlyozzák a kiváltságosok jogait, felsőbbrendűségét, megnövelve tekintélyüket, ugyanakkor mérsékelve a státusbizonytalanságból fakadó veszélyeket. Amennyiben az uralkodó osztály bizonyos fajta nyelven beszél, ilyen vagy olyan kiejtéssel, s ebben vagy abban az öltözetben jelenik meg, botorságnak, vagy ennél is rosszabbnak minősülne, ha az alul lévők ugyanezzel a kommunikációs móddal élnének. Kortársaik pökhendiségnek, felségsértésnek, romlottságnak, szentségtörésnek vagy egyszerűen nevetségesnek bélyegeznék vakmerőségüket. Márpedig a nevetségesség súlyos büntetés, mellyel szemben a józan ész alig képes védekezni, különösen ha a legképzetlenebb bíró, a nép mondja ki az ítéletet. Megesik persze, hogy az ennél keményebb büntetés sem marad el.

A kultúra és az etnikai hovatartozás azonban nem csupán a kiváltságosokat jelölheti meg és szigetelheti el, hanem az alul lévőköt, a kétes helyzetűeket és a kitaszítottakat is. A társadalom számára rendkívül hasznos ezeknek a csoportoknak a megléte. Esett már szó arról, hogy a preindusztriális társadalmakban a hivatali feladatok ellátását legcélszerűbb

eunuchokra, papokra, rabszolgákra és külhoniakra bízni. Végtére is túl veszélyes kulcspozíciókba ültetni a teljes jogú atyafiakat, akiket túl sok kísértés vesz körül. A helyi és rokon szerveződések is bizonyára mindent elkövetnének, hogy behálózzák őket. Ők azután a maguk részéről rokonaikra és pártfogoltjaikra támaszkodva erősítenék meg pozíciójukat. Csupán a mai világ változtatott ezen a helyzeten. Itt mindenki mameluk és hivatalnok, aki fizikai vagy társadalmi kasztráció nélkül is részrehajlás nélkül ténykedik. Napjainkban mindenki lojális állampolgár, tiszteletben tartja az erkölcsi elvárásokat, melyek az agrártársadalomban politikailag értelmetlenek és atipikusak voltak. Valamennyien heréltek vagyunk, szármalmasan megbízhatóak. Az állam anélkül is megbízhat bennünk, hogy előbb eunuchhá, pappá, rabszolgává vagy mamelukká sülyyednénk.

Ugyanakkor az agrártársadalmaknak nem csupán a közigazgatási posztok betöltéséhez van szükségük kiteszítettakra. Nem kizárólag a pária hivatalnokokat fosztják meg emberi tulajdonságaiktól, s a hivatalviselés nem egyedüli módja a hatalom gyakorlásának. A varázslás, a fémek ötvözése, a pénzügyek intézése, az elit katonáskodás meg még egy sor rejtélyes mesterség – bizonyos értelemben az összes – veszedelmes hatalommal ruházza fel a szakmai titkok tudóit. Ezt a veszélyt többek között úgy lehet kivédeni, hogy a kérdéses mesterség megtűrése és talán a céh vagy kaszt jogainak jóváhagyása mellett a társadalom gondoskodik róla, hogy ezt a szegletét kulturálisan könnyen azonosítható embercsoport foglalja el. Sorsuk a megvetés, pestisesként kerülik őket. Kizárják őket a politikai intézményekből, az erőszak tényleges gyakorlásából, és nem kapnak megbecsülést.

Ilyen veszélyes terület – nemegyszer túl veszélyes ahhoz, hogy helybelieknek vagy teljes jogú állampolgároknak juttassák, ezért külhoniak foglalják el – a palotaórség és a pénzügyek kezelése. Akinek nagy összegek mennek át a kezén, az nyilván befolyásos ember. Ha az illető olyasvalaki, aki ezt a befolyást nem tudja felhasználni saját érdekében – hiszen származásánál fogva megfosztják a magas, tiszteletreméltó hivatalok viselésének lehetőségétől –, annál jobb mindenkinek. A hagyományos társadalmak ilyen helyzetbe került embercsoportjai kénytelen-kelletlen lenyelik a békát, s a pozíciójukkal járó előnyök elfogadásával beletörődnek az ezekhez társuló megaláztatásba és kockázatba. Rendszerint beleszületnek a helyzetbe, nem is igen van ezért más választásuk. Olykor keményen megszenvednek azért a kevés jóért, ami ténykedésük jutalma.

A helyzet gyökeresen és mélyrehatóan megváltozik a mobilis, arctalan, központosított tömegtársadalom megjelenésével. Különösen azokra a kisebbségekre áll ez, amelyek a pénzügyeket és a kereskedelmet bonyolítják le, vagy általában városi mesterségeket űznek. A társadalom egészét átható mobilitás és a folyamatos munkakörváltások világában egyetlen kulturális csoport sem sajátíthatja ki immár bizonyos tevékenységek monopóliumát. Mikor oly sokan pályáznak ezekre a nemritkán kényelmes és önmagukban jövedelmező állásokra (hacsak nem koboza el az állam a jövedelmet), ezek aligha maradhatnak egy kisebbség előjogai, még kevésbé egy megbélyegzett kisebbségé.

A korábban elszigetelődött és ilyen vagy olyan tevékenységre szakosodott embercsoportok viszont kifejezett előnyben vannak az új foglalkozások és életmód elsajátításakor. Városias életvitelük, racionális előrelátásuk, üzleti megbízhatóságuk, meg a tény, hogy közülük többen tudnak írni-olvasni, s netalán szent szövegekkel megtámogatott hitet vallanak – mindez a régi uralkodó osztálynál vagy parasztságnál inkább alkalmassá teszi őket az új életformára.

Sokan mondják – köztük olyan kifinomult gondolkodású társadalomtudósok is, mint Max Weber –, hogy ezek a kisebbségek kettős értékrenddel rendelkeznek: az egyiket saját közösségük, a másikat – a célirányosan mindent megengedőt – a kívülállók számára tartják fent. Valóban kettős az értékrendjük, csak hogy pontosan az előbbieket fordítottja igaz. A külvilághoz való viszonyuk mindenestől attól függött, hogy speciális szolgáltatást nyújtottak, vagy ilyen javakat termeltek. Becsületük és jövedelmük múlt azon, hogy mindezt *megbízhatóan* tegyék, és valóban közismertek is voltak szakmai feddhetetlenségükről. Egészen más viszonyok uralkodtak egy *erkölcsi alapokon nyugvó* közösségben, ahol az üzletkötés mindig többet jelentett önmagánál. Az üzletfelek ugyanis egyúttal rokonok, egy klán tagjai, szövetségesek, ellenfelek is voltak, és így tovább. Az alku ezért soha nem szorítkozott a termékre és az árra, minden esetben ígéretet vagy a lehetséges áruháztól való félelem kísérték. Az üzletfelek számításai messzire vezettek, és nem voltak mindig kézfelfoghatóak, ezért az elvártnál többet kellett nyújtaniuk. Mikor azután elégedetlenkedtek a megkötött egyezséggel, súlyos megfontolások szóltak a reklamáció ellen, nehogy a kapcsolat összes többi szála is elszakadjon.

A kisebbségekkel folytatott üzletelést nem kötötték ezek a megszorítások. Ha valakinek olyan üzletféllel volt dolga, akivel nem ült egy asztalhoz, nem házasodhatott össze, nem köthetett politikai vagy

katonai szövetséget, az tiszta haszon volt, mivel mindkét fél a kérdéses üzlet költség-haszon elemzésével törődhetett, s nagyjából és egészében elvárhatta, hogy annyit kap, amennyit kialakított; se többet, se kevesebbet. A kisebbségi közösségek belső viszonyai természetesen megint csak sokféle ágaztak, ezért az itt nyélbe ütött üzletek kevésbé voltak ésszerűek és megbízhatóak, s számos megfontolás kísérte őket. Mindenesetre leszögezhetjük, hogy a társadalom egészében azok kötötték a megbízható szerződéseket, akik amúgy nem örvendtek köztiszteletnek. A megbecsült polgároknak figyelembe kellett venniük a társadalmi helyzetükkel járó jogokat és kötelezéseket, ezért kevesebb mozgástérrel rendelkeztek az üzleti tárgyalások és szerződéskötések során. A jó hír és a tisztesség megköti az ember kezét, miközben a kelleténél több kötelezettséget ró rá. Akinek nincs előkelő helye a társadalomban, ésszerű üzleti szempontokra figyel, majd betartja a szerződést.

Igaz tehát, hogy a kisebbségek kettős értékrendet állítottak fel, csak-hogy pont fordítva, mint ahogy sokan gondolják. A kívülállókkal szemben megbízhatónak bizonyultak, mintegy előrevetítve ezzel az egysíkú, modern viszonyokat. Éppenséggel a sajátjaikkal kötöttek sok szintet érintő üzleteket, márpedig a sokszálú ügyletek a mai ember szemében eleve gyanúsak. Az arctalan tömegtársadalom beköszöntével természetesen az egyszeri, további dimenziókat nélkülöző üzletek váltak megszokottá. Immáron nem puszipajtások és cimborák alkudoztak egymással.

A modernizáció feltételei között a hajdani, szakosodott kisebbségek elveszítik hátrányos helyzetüket, sajnos azonban korábbi monopóliumukat és a társadalom védelmét is. Ugyanakkor korábbi képzettségük és rátermettségük miatt nemegyszer versenytársaiknál jobban boldogulnak az új gazdasági szabad versenyben. Végül is egész múltjuk erre készíti fel őket. Másfelől ez a múlt a politikai tehetetlenség hagyományát is magában hordozza. Ezek a közösségek rég feladták az önvédelem jogát. Mindenekelőtt ez volt az ár, amit szakmájuk gyakorlásáért fizettek: politikailag és katonailag harcképtelenné kellett válniuk ahhoz, hogy olyan eszközök közelébe kerülhessenek, amelyek nem a megfelelő kézre jutva csak veszélyt jelentettek volna a társadalomra nézve. Am e múltat leszámítva egy ilyen embercsoport politikai-katonai gyengesége kisebbségi helyzetéből is következik, nemritkán pedig abból, hogy szétszóródtak a városokban, nem rendelkeztek tehát összefüggő és ezért jól védhető területi központtal. Némelyik ilyen gazdaságilag kiemelkedő csoport a szétszórátás, városiasodás és kisebbségi lét messzi múltba visszanyúló hagyományával rendelkezik, mint például a zsidók, görögök, örmények

és perzsák. Más közösségek a közelmúlt kivándorlásai során jutottak hasonló helyzetbe, vagy a mai világban (a megfelelő iskoláztatási lehetőségek birtokában) tettek szert készségeikre. Ez áll a más földrészre költözött kínaiakra és indiaiakra vagy a nigériai ibókra.

Hogy azután miféle tragikus, balszerencsés következményekkel járhat korunkban, ha a gazdasági fölény és a kulturális megjelölhetőség politikai és katonai gyengeséggel társul, azt nem szükséges elősorolnom; a példák sajnos közismertek. A népirtás és száműzetés egyaránt szóba jöhet. Némelykor kényelmetlen és ingatag egyensúlyi helyzet jön létre. A lényeg az, hogy a központi hatalom hirtelen egész más helyzetben találja magát – más kísértéseknek és nyomásnak van kitéve –, mint a földművelő társadalmak munkamegosztási viszonyai között. Annak idején ugyanis szó sem lehetett arról, hogy *mindenki* művelődjön és szakmát tanuljon; azt a munkát végezze, amit akar; netán kereskedésre adja a fejét. Ha így lett volna, ugyan ki műveli meg a földet?

*Ádám a földet túrta,
Éva előtt pörgött a rokka,
kié volt akkor az üzlet gondja?*

Nos, akadtak azért páran. Mindenesetre nem ők voltak többségben, és nem ők szabták meg a mértéket. Ilyen körülmények között elképzelhetetlen lett volna egy szinte maradéktalanul polgárosodott társadalom.

Az átlagember nem irigyelte el a kisebbségek helyzetét, hiszen az mindenkor megbélyegzéssel járt. A felül lévők szívesen láttak egy védtelen, könnyen adóztatható, gazdaságilag szakosodott embercsoportot, melyet épp szigorúan felügyelt védtelensége tett törvénytisztelővé. A nemzeti „fejlődés” azonban immár megköveteli, hogy mindenki abban az irányban haladjon, mint korábban a megbélyegzett kisebbségek. Régente az államnak azért állt érdekében a kisebbségek védelme, mert jól tejeltek. Manapság inkább az válik javára, ha megfosztja e közösségeket gazdasági előjogaiktól. A kisebbségek vagyona és szembetűnő volta amúgy is könnyen bűnbakká avatja őket, az állam szívesen rájuk uszítja az elégedetlen tömegeket, s bekövetkezik az elkerülhetetlen. Az áldozatok kivételével mindenki rendkívül élvezi az új cirkuszt, s gyönyörűségére szolgál, hogy megalázhat egy valaha irigyelt embercsoportot. Ezt az örömet nem csupán azok ízelelik meg, akik beülnek az elmozdított kisebbség helyére, de a széles tömegek is. Az állam számára ezért különösen vonzó politikailag a kisebbségek üldözése.

Ilyen helyzetben egy kisebbségre ugyanazok a lehetőségek várnak – bár megváltozott viszonyok között –, mint a ruritán vándormunkásokra. Például beolvadhatnak, s néha valóban az egész kisebbséggel vagy a tetemes részével ez történik. A másik út, hogy levetkezi kisebbségi helyzetét, feladja mesterségét, és saját államot alapít; azaz egy mostanra nem szakosodott, új nemzeti kultúra védnökévé válik. Szétszóródott, városias népeségről lévén azonban szó, ennek legfőbb akadálya a szükséges egységes terület megszerzése. A ruritán parasztok saját földjükön alapították meg a Ruritán Királyságot, később pedig a Ruritán Szocialista Népköztársaságot. Mihez kezdhet ezzel szemben egy városiasodott, szakosodott és szétszórta embercsoport, amelynek vajmi kevés köze van a vidékhez?

A nacionalizmus efféle változata számára tehát a területszerzés jelentette az első számú és talán legnagyobb problémát. A görög szabadságharcosok először nem is gondoltak a törököktől való elszakadásra, helyette az elnyomó rend felforgatásáról, hatalomátvételtől s holmi új Bizáncról álmodoztak. Az első görög felkelés nem is hazai földön, hanem a mai Románia területén tört ki, ahol a görögök kisebbségben voltak, ráadásul szép hasznot húztak a török rendszerből. Csak később helyezték át a szabadságharc központját a mai Dél-Görögországba.

A sikeres diaszpóranacionalizmus legismertebb és legdrámaibb példája Izrael, egyúttal „az utolsó és legkevésbé jellemző európai nacionalizmus”, hogy Hugh Trevor-Roper szavait idézzük.⁴ (Izrael állam megalkulása megoldott egy európai gondot, s helyette teremtett egy újat Ázsiában, ebbe azonban Izrael népe nemigen gondolt bele. A szétszórás idején a zsidó vallás Jeruzsálemmel példálózott; oda visszatérve a félig-meddig világias cionizmus egy ideig a 19. századi európai szocializmus és populizmus közhelyeit használta.) Közel kétezer éves történelmük során a zsidóknak nem maradt saját területük (Izrael földjéről ne is beszéljünk), ehelyett erősen szakosodott képviselőik szétszórta beépültek más társadalmak szövetébe. Nem alkottak tehát olyan kiegyensúlyozott társadalmat, amely egy modern *geschlossener Handelstaat* alapja lehetett volna. Mégis bekövetkezett e rendkívüli átalakulás, melynek legfőbb hajtóerejét kétségen kívül az üldöztetések jelentették, előbb Kelet-Európában, majd pedig, a holokauszt idején, szerte Európában. A zsidóüldözés mindennél beszédesebben példázza, miféle sors várhat a kulturálisan megkülönböztethető, gazdasági kiváltságokat élvező, politikailag azonban védtelen

⁴ Hugh Trevor-Roper: *Jewish and Other Nationalism*. London, 1962.

közösségekre a hagyományos, szerves munkamegosztás letűntével és a speciális szakmákat űző, zárt közösségek kihalásával.

A zsidók emberi átalakulása a világfolyamatok ellenében valósult meg. Egy városias, művelt, írástudó, kozmopolita népcsoport legalábbis részben visszatért a földhöz, és elszigetelődött. Rendes körülmények között a nacionalizmus épp az ellenkező irányba tart, mint szólamai sugallják; többnyire a népről beszél, mégis városi embert farag a parasztból. Most azonban ténylegesen is szükség volt botcsinálta földművesekre. Mint kiderült, ez az új parasztság kulcsfontosságú törzsi vonásokra tett szert, mikor helyi szerveződései egyszerre termeltek és látták el ütőképesen a katonáskodás feladatát. Képzeltük, mennyire nehéz lehetett a városi polgár átgyúrása törzsi kötelekben élő paraszttá. E parasztkatonákat válójában egyfajta világi szerzetesrend tagjai képezték ki. Mindehhez hatásos ideológiára volt szükség, s a történelem szeszélye folytán abban a szellemi közegben, amelyben a rend toborozni kezdett, rendelkezésre is állt a szocializmus és populizmus használható keveréke. Különösen a vidéki életet dicsérő, a munkamegosztást elítélő, kollektivistá gondolatok feleltek meg a célnak. Hagyjuk most nyitva a kérdést, vajon jó életet nyújtana-e a ma emberének a kibucok, ahogy azt alapítóik hitték és remélték. Mindenesetre a kibuc – mint olyan gépezet, amely erősen városiasodott, polgári lakossággal népesít be egy földet, majd pedig a legcsekélyebb felszereltséggel is hatékonyan megvédi e területet a katonai válságok idején – tehát a kibuc vitathatatlanul páratlan jelenség.

Társadalmi átalakulás, kulturális megújulás, területszerzés és küzdelem a vidék ellenséges őslakosságával – ezek azok a súlyos gondok, amelyekkel a diaszpóranacionalizmusnak szembe kell néznie. Azok a népcsoportok, melyek megőrizték apáik földjének maradványait, kevésbé heves konfliktusokkal szembesültek. Ámde egy olyan diaszpórakultúra, amely nem indul el a nacionalizmus útján, legalább olyan súlyos és tragikus helyzetbe kerülhet, mint a nacionalizmust felvállalók. Azt is mondhatnám, hogy a beolvadással járó rendkívüli veszélyek adtak muníciót a nacionalista alternatíva szószólóinak.

A nacionalizmust elutasító szétszórt népcsoportok helyzetének súlyossága és a mód, ahogyan ez az egész helyzet levezethető az agrártársadalmakból az ipariba való átmenet általános jellemzőiből, azt bizonyítja, hogy helytelen a diaszpóranacionalizmust nacionalizmus-felfogásunk ellenpéldájaként felhozni:

A görög és örmény nacionalizmust olyan népcsoportok ápták, amelyek általában tehetősebbek voltak muszlim vallású török elnyomóiknál, és náluk jobban értették, miként lehet vagyonhoz jutni az újkori Európában.⁵

Puritán példánkban a nacionalizmus keletkezését gazdaságilag és politikailag hátrányos helyzetű népcsoport fellépésével magyaráztuk, amely kulturálisan meg tudta különböztetni magát. Mindez kényszerítő erővel taszította a nacionalizmus irányába. Ugyanakkor a kulturálisan megkülönböztethető embercsoportok tűrheterlen helyzete az iparosodás hajnalán, melyhez nem társulnak gazdasági hátrányok (ellenkezőleg), csupán a kisebbségi léttel járó *politikai* jogfosztottság, tökéletesen megfelel alaptételünknek, és egyazon következtetés felé mutat, még ha ezt az utat ki-ki másként járja is végig. Elhibázott volna ezért kizárólag a gazdasági hátrányokra figyelni, melyek természetesen a legtöbb tipikus esetben szembeszökők. Az ipari társadalom egyneműséget követel meg politikai egységeiben, legalábbis olyan mértékűt, ami kellő mobilitást biztosít, s kizárja az etnikai azonosulást, legyen szó előnyről vagy hátrányról, gazdaságról vagy politikáról.

Fordította: Barabás András

⁵ Elie Kedourie (szerk.): *Nationalism in Asia and Africa*. London, 1970. 20. Ugyanitt (120. o.) Kedourie professzor megtámadta ama kijelentésemet, miszerint az ipari társadalom kulturális homogenizálódást eredményez: „Ipari nagyvállalatok verték gyökeret és virágoztak fel többnyelvű társadalmakban: ez történt Csehországgal és az Egyesült Államokkal a 19. században, továbbá Hongkonggal, Izraellel, Francia-Algériával, Indiával, Ceylonnal és Malajziával a 20. században.”

Soha nem állítottam, hogy a nacionalizmushoz nem kell egyéb, mint ipari létesítmények és egy kulturálisan *máris* egynemű közeg. Elméletem annyit mond ki, hogy amennyiben egy kulturálisan sokarcú társadalomban ipari gazdaság jön létre (vagy legalábbis előrevetíti árnyékát), *akkor* a keletkező feszültségek nacionalizmushoz vezetnek. Hongkong időleges kivételével, amelynek lakossága olyan kínaiakból kerül ki, akik nem kívánnak a jelenlegi kínai kormány fennhatósága alatt élni, ezért minden irredenta törekvésnek híján vannak, a Kedourie listáján szereplő összes többi ország a legkevésbé sem cáfol rá elméletemre, valójában inkább alátámasztja, életképes paradigmákat szolgáltatva modellemhez. Csehországban már igen korán lábra kapott a német és a cseh nacionalizmus; az Egyesült Államok oktatási rendszere hírhedt volt arról, hogy etnikailag homogén népcsoportot képes faragni a szedett-vedett bevándorlókból, a megdolgozott népesség legteljesebb egyetértésével. A többi felsorolt ország szintén a nacionalizmus mintapéldája, némelyik annak szélsőséges, tragikus változatában. Igaz ugyan, hogy Indiában a kulturális homogenizálódás *néha* felülemelkedik a nyelvi sokféleségen; a hinduk akkor is „közös nyelvet beszélnek”, ha másféle szavakat használnak. Elméletem mindezt nem zárja ki.